

NEFORMALNO SAKUPLJANJE I RECIKLIRANJE OTPADA

April, 2019

Priznanja

Članovi Koalicije zahvaljuju ispitanicima iz različitih institucija i organizacija na njihovoj spremnosti da učestvuju i pruže neprocenjive informacije i podatke za ovaj izvještaj.

Vodeća NVO za objavljivanje Izveštaja

ECMI Kosovo (www.ecmikosovo.org)

ECMI Kosovo je glavna nevladina organizacija koja se bavi pitanjima manjina na Kosovu, sa sveobuhvatnim ciljem razvoja inkluzivnih, reprezentativnih, institucija koje su osjetljive prema zajednicama koje podržavaju stabilno multietničko Kosovo. ECMI Kosovo doprinosi razvoju, jačanju i sprovođenju relevantnih zakona, podržava institucionalizaciju vladinih tela povezanih sa zajednicama i povećava kapacitete aktera civilnog društva i vlade da se međusobno angažuju na konstruktivan i održiv način.

Str. Nëna Terezë Nr. 20, Apt. 5,
10000 Prishtinë/Priština, Kosovo,
Tel. +383 (0) 38 224 473

Str. Kralja Petra 183a
38220 Mitrovica/Mitrovicë North, Kosovo

Koalicija Jednaka prava za sve

ERAC okuplja sedam (7) nevladinih organizacija koje rade u oblasti **vladavine prava** i **osnovnih prava** koje će raditi zajedno sa još **devetnaest (19) nevladinih organizacija koje se bave osnovnim problemima**, sa posebnim fokusom na uspostavljanje održive mreže nevladinih organizacija koje su aktivne u zaštiti i promociji osnovnih prava ugroženih i / ili marginalizovanih grupa. Poseban fokus projekta su sledeće grupe: **sve manjinske zajednice** na Kosovu, **žene, omladina** i **LGBT zajednica**. Iako rade na sličnim temama i pitanjima, ove NVO su često podeljene na osnovu određenih ciljnih grupa s kojima rade ili regije u kojoj su aktivne. Uspostavljanjem strukturne saradnje između odabranih NVO-a i pružanjem formalnih mogućnosti za kontinuirano učenje, akcija generiše razmenu znanja i iskustava između NVO-a, jača njihove kapacitete za zastupanje sa relevantnim centralnim i opštinskim institucijama i povećava njihovu vidljivost.

Članovi ERAC-a su sledeće organizacije:

- Evropski centar za pitanja manjina Kosovo - lider Koalicije;
- Centar za razvoj socijalnih grupa - član Koalicije;
- Centar za ravnopravnost i slobodu LGBT zajednice na Kosovu - član Koalicije;
- Kosovski centar za rodne studije - član Koalicije;
- Inicijativa mladih za ljudska prava - član Koalicije;
- Kosovo Glocal - član Koalicije;
- Centar za pravnu pomoć i regionalni razvoj - član Koalicije.

Odricanje od odgovornosti

Ova publikacija je izrađena uz finansijsku podršku Evropske unije. Sadržaj ove publikacije je isključiva odgovornost ECMI-a Kosovo i ni na koji način se ne može smatrati da odražava stavove Evropske unije.

Autorsko pravo

© Koalicija za jednaka prava za sve (ERAC), april 2019. Sva prava zadržana. Nijedan deo ove publikacije ne može se reprodukovati, čuvati u sistemu za preuzimanje ili prenositi u bilo kom obliku ili bilo kojim sredstvima, elektronskim, mehaničkim, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način, bez prethodne dozvole ERAC-a.

NEFORMALNO SAKUPLJANJE I RECIKLIRANJE OTPADA

April, 2019

1. Uvod	7
2. Stanje prikupljanja otpada na Kosovu	9
2.1 Institucionalni i pravni okvir rada za prikupljanje i upravljanje otpadom	9
2.1.1 Institucije centralne vlade i nadležnosti u upravljanju otpadom	9
2.1.2 Centralna strategija i plan upravljanja otpadom	11
2.1.3 Opštinski nivo nadležnosti u oblasti upravljanja otpadom	12
2.1.4 Ostale javne ustanove koje se bave otpadom	13
2.2 Reciklaža	13
2.3 Teškoće u formalnom upravljanju otpadom i uloga neformalnih sakupljača otpada	14
3. Uslovi rada i ljudska prava neformalnih sakupljača otpada	16
3.1 Stanje neformalnih sakupljača otpada	16
3.2 Pitanja zdravlja i bezbednosti na radu	17
3.3 Nedostatak dovoljne opreme	18
3.4 Slabi prihodi	19
3.5 Dečiji rad	20
4. Rad koji je preduzelo civilno društvo za rešavanje neformalnog sakupljanja otpada	24
5. Problemi koji se nastavljaju	26
6. Ekonomski potencijal za upravljanje otpadom na Kosovu	27
6.1 Mere za poboljšanje recikliranja i zaštitu životne sredine	27
6.2 Potencijalne mogućnosti za NSO na osnovu društvenih preduzeća na Kosovu	28
7. Zaključci i Preporuke	31
7.1 Zaključci	31
7.2 Preporuke za reformu sektora za upravljanje otpadom na Kosovu	31
8. Reference	35

SAŽETAK

Ovaj izveštaj / dokument o politici nastoji da pruži pregled sistema upravljanja otpadom na Kosovu, posebno se fokusirajući na ulogu „neformalnih sakupljača otpada“. U njemu se detaljno opisuje stanje sakupljanja otpada na Kosovu i koju ulogu neformalni sakupljači otpada imaju u tome. Zatim se okreće posebnim okolnostima, poteškoćama i zloupotrebama ljudskih prava sa kojima se susreću neformalni sakupljači otpada. Nakon toga, izvestan broj preporuka za poboljšanje industrije sakupljanja otpada na Kosovu i što je najvažnije kako da se neformalni sakupljači otpada izvuku iz siromaštva i kako da se ispune njihova prava kao pravih građana, delimično se zasnivaju na iskustvima ECMI Kosova i drugih organizacija u ovom sektoru. Novi zakon o socijalnim preduzećima na Kosovu predstavlja značajnu posebnu priliku za ovu svrhu.

1. Uvod

Ovaj izveštaj ima za cilj da pruži pregled neformalnog sistema za sakupljanje i upravljanje otpadom na Kosovu, sa posebnim osvrtom na ulogu neformalnih sakupljača otpada ("NSO") i kršenje njihovih ljudskih prava, sa kojima se suočavaju. Prvo, on opisuje situaciju sakupljanja otpada na Kosovu, kako na lokalnom tako i na nacionalnom, formalnom i neformalnom nivou. Nakon toga, izveštaj se posebno fokusira na položaj neformalnih sakupljača otpada, uzimajući u obzir ne samo njihovu ulogu u sistemu sakupljanja otpada u celini, već i njihovim individualnim okolnostima i zloupotrebi njihovih prava kao ljudskih bića. Akcija koja se preduzima u ovoj oblasti radi podržavanja NSO u industriji sakupljanja otpada od strane nekoliko organizacija, uključujući ECMI Kosovo, Švajcarskog kontakta i GIZ-a, je detaljna; predlažu se dalje akcije koje bi se mogle preduzeti da bi se nastavilo poboljšanje situacije, na osnovu trenutnih potreba i iskustava ECMI-a stečenog radom u ovom sektoru.

Sistem upravljanja otpadom na Kosovu je donekle komplikovan, uključujući brojne aktere i na formalnom i na neformalnom nivou. Na najvišem nivou, Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja ("MŽSPP") je zaduženo za regulisanje primarnog i sekundarnog zakonodavstva i organizaciju ukupnog pravnog okvira. Na niže navedenom nivou, regionalne kompanije za sakupljanje otpada prikupljaju otpad iz javnih i privatnih kontejnera za otpad na Kosovu i prevoze ga u velike centre za sakupljanje otpada - poznate i kao „deponije“.

Međutim, paralelno sa formalnim strukturama, Kosovo ima značajnu neformalnu industriju otpada širom zemlje. Većina aktera uključenih u ovu industriju su pojedinačni „neformalni sakupljači otpada“ (NSO), sastavljeni gotovo isključivo od članova najugroženijih zajednica. Ovi pojedinci rade u teškim i opasnim uslovima zbog loše naknade; oni sakupljaju otpad koji se smatra vrednim sa raznih lokacija i prevoze ga do lokalnih privatnih kompanija da im ga prodaju. Ova obično mala i srednja preduzeća, koja su obično - ali ne uvek - licencirana od strane MŽSPP-a koja su uključena u aktivnosti upravljanja otpadom, obično prodaju ove reciklabilne materijale većim kompanijama u inostranstvu. Ovo u stvari predstavlja ogroman deo kosovskog izvoznog tržišta. Ne postoji centralni javni sistem reciklaže na Kosovu; zemlja se oslanja na privatne kompanije, organizacije civilnog društva i, što je najvažnije, na NSO da popune ovaj jaz.

Ovaj izveštaj je usredsređen na stanje ljudskih prava NSO, koji rade u neregulisanim i opasnim uslovima kao neophodnost, jer nisu u mogućnosti da nađu zaposlenje u drugim formalnim industrijama. Oni ne poseduju licence za upravljanje otpadom, i zato postoje „van mape“, sa organima koji su svesni njihovog postojanja kao grupe,

ali nisu svesni pojedinih uključenih pojedinaca. Zbog lošeg transporta i opreme, NSO imaju veoma niske prihode i rade na nivou egzistencije uprkos tome što često izdržavaju brojne članove porodice. ECMI Kosovo se bavi situacijom ovih NSO u svom projektu „Povećanje zapošljavanja zajednica Roma, Aškalija i Egipćana kroz kolektiv recikliranja“, koji je sproveden između decembra 2014. i decembra 2016. godine. Slične akcije su sprovele brojne OCD koje rade širom Kosova; dok su u velikoj meri videli pozitivne rezultate tokom njihove implementacije, sam problem je ogroman i obezbeđivanje održivosti akcija se često pokazalo teškim.

Merenje broja NSO je veoma teško zbog njihovog neregistrovanog statusa, njihovih nepravilnih obrazaca rada i nespremnosti za saradnju sa formalnim vlastima. Bez obzira na to, nesumnjivo je da bi dalje akcije koje preduzimaju vlada ili institucije civilnog društva na Kosovu u cilju pružanja podrške NSO imale ogroman pozitivan efekat na njihovu egzistenciju. Imajući u vidu teškoće sa kojima se suočavaju takve zajednice, to bi imalo ogroman pozitivan efekat u njihovom uklanjanju iz siromaštva i podržavanju njihovog učešća u širem kosovskom društvu.

Ovaj izveštaj koristi kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda istraživanja kako bi se tačno dobila sveobuhvatna slika sistema za sakupljanje otpada na Kosovu i povreda prava koje su se desile. Ovo uključuje sveobuhvatan pregled postojeće literature i statistike, terensko istraživanje sa pojedincima koji se bave neformalnim sakupljanjem otpada, kao i direktni sastanci sa akterima na svim nivoima, uključujući neformalne sakupljače otpada, opštinske i javne vlasti, organizacije civilnog društva i druge relevantne aktere. U izveštaju se takođe koristi anketa sprovedena u periodu od januara do februara 2015. godine u kojoj je učestvovalo 120 učesnika u neformalnom sakupljanju otpada u 5 opština. Ipak, ovi podaci i dalje odražavaju opštu situaciju na Kosovu za neformalne sakupljače otpada, na osnovu nedavnog dijaloga koji smo imali sa OCD i zainteresovanim stranama uključenim u ovu oblast za potrebe ovog izveštaja.

Ovaj izveštaj takođe poziva da se preduzmu mere koje treba preduzeti da bi se udaljilo od sadašnjeg sistema upravljanja otpadom i poboljšano stanje tretmana situacije NSO na Kosovu. U okviru sadašnjeg stanja postoji potreba za određenim promenama, koje će biti procenjene, i na osnovu rezultata, preporuke će biti date u poslednjem poglavlju.

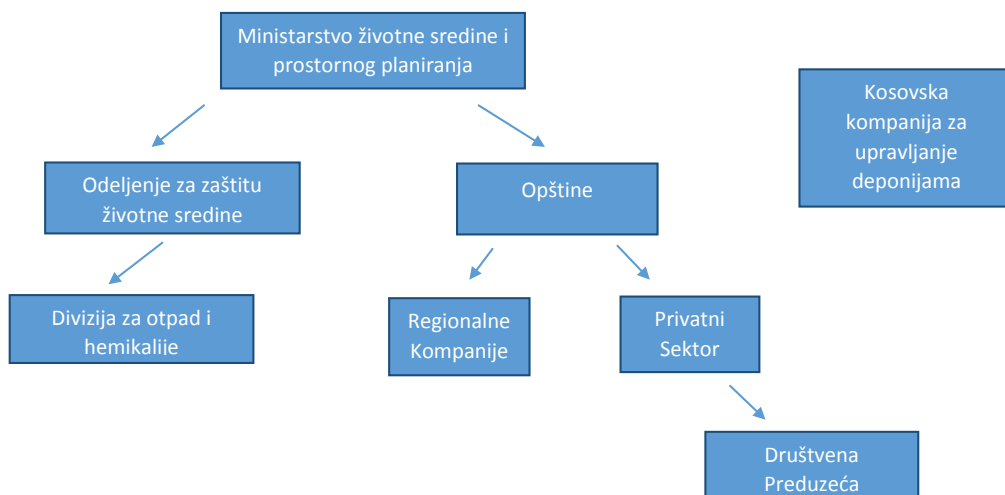
2. STANJE PRIKUPLJANJA OTPADA NA KOSOVU

2.1 Institucionalni i pravni okvir rada za prikupljanje i upravljanje otpadom

Zakon o otpadu je primarni izvor zakonodavstva na Kosovu za definisanje osnovnih principa u vezi sa otpadom, i propisuje različita državna tela odgovorna za operacije i politike upravljanja otpadom. Član 4 definiše upravljanje otpadom kao: aktivnosti za ispuštanje i smanjenje proizvodnje otpada i njihovog uticaja na životnu sredinu i zdravlje ljudi, sakupljanje, transport, tretman, ponovno korišćenje i preradu, reciklaža i konačno odlaganje otpada, uključujući i nadzor i brigu čak i posle obavljanja tih aktivnosti.¹

Kosovski prioriteti za upravljanje otpadom navedeni su u članu 5 (5) Zakona o otpadu, i uključuju: sprečavanje stvaranja otpada; preradu otpada, koristeći metode koje omogućuju ponovnu upotrebu otpada; recikliranje otpada; korišćenje otpada; i odlaganje otpada na deponiji (bez izazivanja negativnih uticaja na životnu sredinu i ljudsko zdravlje).

2.1.1 Central Government Institutions and Competences in Waste management

¹ Zakon o otpadu br.04/L-060

Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja (MŽSPP) je glavno vladino telo zaduženo za upravljanje otpadom. U skladu sa članom 14 Zakona o otpadu, MŽSPP obavlja širok spektar zadataka, uključujući utvrđivanje zakonodavnog i političkog okvira koji se odnosi na upravljanje otpadom, izradu plana i strategije na centralnom nivou za upravljanje otpadom i izdavanje dozvola za upravljanje otpadom.

Licence za upravljanje otpadom izdaje ministar MŽSPP. Članom 22 Zakona o otpadu propisano je da aktivnosti upravljanja otpadom mogu obavljati institucije, javna ili privatna preduzeća registrovana prema zakonu. Licenca se može odbiti ako su metode tretmana otpada koje će se koristiti u suprotnosti sa zakonom o otpadu, posebno u pogledu zaštite životne sredine i zdravlja.

Zahtev za izdavanje dozvole za otpad mora biti podnet MŽSPP-a i popraćen širokim spektrom dokumenata i sertifikata, kao što je navedeno u Administrativnom uputstvu MSPP br. 01/2017. Ovi dokumenti uključuju opštinsku ekološku dozvolu za upravljanje otpadom, potvrdu o registraciji biznisa, potvrdu o fiskalnom broju, poresku potvrdu, plan za upravljanje otpadom, dokumentovane kvalifikacije tehničkog menadžera na univerzitetskom nivou i listu opreme i vozila. Kandidati će dobiti dozvolu od MŽSPP samo ako mogu da ispune sve ove zahteve. Kada je licenca dodeljena, ona ostaje na snazi do pet (5) godina. Postoji i broj troškova vezanih za licencu: 10 € za podnošenje zahteva za dozvolu za otpad; 500 € za dobijanje takve licence; 500 € za duplikat licence i 200 € za dodatne aktivnosti.

Pored MŽSPP, druga vladina ministarstva su aktivna u određenim oblastima upravljanja otpadom. Agencija za zaštitu životne sredine Kosova (AZŽSK) je odgovorna za stvaranje baza podataka i informacionih sistema za upravljanje otpadom, kao i za izradu izveštaja. Ministarstvo zdravlja i Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i ruralnog razvoja, zajedno sa MŽSPP, su odgovorni za regulisanje upravljanja medicinskim otpadom. Iako vladine institucije imaju različite mandate, a njihova komunikacija i koordinacija se mogu poboljšati, svaka od njih ostaje ključni igrač u pogledu upravljanja otpadom i recikliranja.

Kosovsko preduzeće za upravljanje deponijama (KPUD) je centralno, javno preduzeće osnovano Zakonom br. 03 / L-087 o javnim preduzećima. KPUD ima četiri sanitarne deponije i jednu transfernu stanicu koja služi kao mesto za odlaganje javnim i privatnim regionalnim kompanijama. Međutim, one su izgrađene tokom administracije UNMIK-a od 1999-2008; one su sada u lošem stanju, a neke su stigle do kraja svog života.²

² Kosovska agencija za zaštitu životne sredine, Opštinsko upravljanje otpadom u izveštaju o statusu Kosova, 2018, https://www.ammk-rks.net/repository/docs/Municipal_Waste_Management_in_Kosovo_Status_Report_2018.pdf strana 25

Deponije predstavljaju kršenje ljudskih prava na Kosovu, stvarajući zagađenje i ugrožavajući stanovnike Kosova. Štaviše, uslovi na deponijama kao što su "Mirash" blizu Prištine predstavljaju moguću ekološku katastrofu sličnu nesreći na otvorenom, deponiji Umraniye-Hekimbasi 1993. godine, u kojoj je poginulo 39 ljudi u blizini Istanbula.³

Kosovo je takođe implementiralo razne direktive EU u vezi sa upravljanjem otpadom u svoje zakonodavstvo, bilo delimično ili u potpunosti. Stopa usklađenosti takvih direktiva navedena je u tabeli ispod.⁴

Stopa usklađenosti direktiva EU na Kosovu

Direktive	Stopa Usklađenosti
Direktiva o otpadu (2006/12/EC)	95%
Direktiva o opasnom otpadu (91/689/EC)	100%
Direktiva o ambalaži otpada	88%
Direktiva o deponijama	69%

Međutim, dok je pravni okvir Kosova o upravljanju otpadom generalno u skladu sa direktivama EU, stvarna primena i sprovođenje pravnih akata nailazi na brojne probleme. Kosovo nije u stanju da ispuni ekološke standarde EU i kao posledica toga postoje višestruki problemi. Da bi se rešili i prevazišli ovi izazovi, moraju se usvojiti mere za poboljšanje zakonodavnog okvira u oblasti okoline, potrebno je razviti politike u skladu sa evropskim standardima, a institucionalni kapaciteti vlada na centralnom i lokalnom nivou moraju se poboljšati.

2.1.2 Centralna strategija i plan upravljanja otpadom

Strategiju Kosovo o upravljanju otpadom (SRKUO) i Plan Kosovo o upravljanju otpadom vodi MŽSPP. SRKUO postavlja viziju o upravljanju otpadom na Kosovu. Kao takav, glavni cilj Strategije je kreiranje mera koje će smanjiti količinu otpada. Njeni glavni ciljevi su:

- Smanjenje količine nastalog otpada na izvoru i smanjenje količine otpada za jednokratnu upotrebu
- Razvoj infrastrukture za uspostavljanje integrisanog sistema upravljanja otpadom, stvaranjem uslova za efikasan i funkcionalan sistem;

³ <https://balkaninsight.com/2018/05/25/mirash-landfill-an-environmental-catastrophe-in-kosovo-05-25-2018/>

⁴ Akcija Evropske unije za borbu protiv kriminala protiv životne sredine, unapređenje zaštite životne sredine na Kosovu, 2015, https://efface.eu/sites/default/files/EFFACE_The%20EUs%20promotion%20of%20environmental%20protection%20in%20Kosovo_revised.pdf

- Smanjenje rizika od otpada;
- Doprinos zapošljavanju u zemlji;
- Izgradnja kapaciteta za upravljanje otpadom;
- Poboljšanje usluga prikupljanja otpada;
- Kompletiranje zakonodavstva.⁵

SRKUO se primenjuje na period od deset (10) godina, od 2013-2022; planirano je da se njegovo petogodišnje razmatranje i prilagođavanje uskoro završi. Slično tome, novi plan o upravljanju otpadom na Kosovu za implementaciju strategije takođe treba da bude završen. Njegova polazna osnova je uspostavljanje održivog sistema za upravljanje otpadom, u skladu sa standardima i zahtevima EU direktiva. Štaviše, doprinos povećanju zaposlenosti na Kosovu je jedan od glavnih ciljeva strategije.

2.1.3 Opštinski nivo nadležnosti u oblasti upravljanja otpadom

Zakon o otpadu, član 15, navodi sledeće kao zadatak opština u vezi sa upravljanjem otpadom:

- Sastavljanje lokalnih planova za upravljanje otpadom;
- Sastaviti šestomesečni izveštaj o upravljanju otpadom i dostaviti ga Ministarstvu, u prvom kvartalu naredne godine;
- Reguliše, sprovodi i organizuje upravljanje opštinskim otpadom na svojoj teritoriji;
- Učestvuje u donošenju odluka o izgradnji objekata za upravljanje otpadom;
- Ostvaruje sve druge zadatke predviđene ovim zakonom i druge akte za upravljanje otpadom.
- Odrediti tarife za usluge prikupljanja i odlaganja otpada opštine za preduzeća za upravljanje otpadom.

Prema Zakonu o lokalnoj samoupravi, 24 opštine su odgovorne za lokalni ekonomski razvoj, lokalnu zaštitu životne sredine i upravljanje otpadom (kao deo opštinskih javnih usluga).⁶ Štaviše, opštine mogu donositi zakone, podzakonske akte, koji imaju tendenciju da regulišu funkcionisanje nadležnih opštinskih vlasti i standarde za usluge upravljanja otpadom.

⁵ Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Strategija Kosovo o upravljanju otpadom 2013-2022 https://mmph.rks-gov.net/repository/docs/Strategy_for_Republic_Kosova_for_WM_2013-2022_eng_945753.pdf

⁶ Zakon o lokalnoj samoupravi, Br. 03/L-040, Član 17.

2.1.4 Ostale javne ustanove koje se bave otpadom

Regulatorni ured za vodu i otpad (RUVO)

RUVO je nezavisni ekonomski regulator za usluge vode i čvrstog otpada na Kosovu. Njegova uloga je da obezbedi pouzdane usluge po pravičnoj i razumnoj ceni za kupce, uz poštovanje životne sredine i javnog zdravlja.

Javna preduzeća (JP)

Nekoliko regionalnih kompanija za otpad, koje su definisane kao lokalna javna preduzeća, prikupljaju, transportuju i odlažu otpad u jednoj ili više opština. Ove regionalne kompanije za otpad uključuju: "Pastrimi" u Prištini, "Ekoregijoni" u Prizrenu, "Ambienti" u Peći, "Uniteti" u Mitrovici, "Čabrati" u Đakovici, "EkoHigijena" u Gnjilanu i "Pastertia" u Uroševcu.

Kosovska agencija za zaštitu od zračenja i nuklearne sigurnosti (AMRK)

AMRK je izvršna vladina agencija pod pokroviteljstvom Kancelarije premijera. Glavni cilj Agencije je usvajanje pravnog okvira koji se odnosi na zaštitu od zračenja i nuklearnu sigurnost, licenciranje i inspekciju, te stvaranje sigurne i zdrave životne sredine za sve građane.

Savetodavni odbor za zaštitu životne sredine (SOZŽS)

Odbor, osnovan od strane Skupštine Kosova, daje savet parlamentu i vladi Kosova o pitanjima životne sredine. Sedam (7) članova odbora su eksperti za životnu sredinu i naučnici koje imenuje Skupština.

2.2 Reciklaža

Zdravlje životne sredine na Kosovu smatrano je "zloglasno lošim", a izveštaj 2018. godine o upravljanju komunalnim otpadom na Kosovu od strane Kosovske agencije za zaštitu životne sredine smatra da je trenutni sistem upravljanja čvrstim otpadom na Kosovu „ekološki neodrživ”.⁷ Odvajanje otpada na izvoru postoji samo u nekim opštinama, i to je onda samo u pilot fazi; sakupljanje materijala koji se mogu reciklirati potpuno se oslanja na neformalni sektor.

⁷ Kosovska agencija za zaštitu životne sredine, Opštinsko upravljanje otpadom u Izveštaju o statusu Kosova, 2018, https://www.ammk-rks.net/repository/docs/Municipal_Waste_Management_in_Kosovo_Status_Report_2018.pdf

Iako postoje jasne naznake da je vlada Kosova svesna ekoloških i ekonomskih koristi koje može doneti razvoj sektora za reciklažu, do sada su planirane, ali ne i implementirane, investicije na centralnom, formalnom nivou.

Kao što je gore pomenuto, neformalni sektor je najaktivnije telo u prikupljanju sekundarnih sirovina. Prikupljeni reciklabilni materijali se zatim prodaju poslovnim subjektima (~ 70 licenciranih) koji obrađuju te materijale, i isto tako ih izvoze. Određene vrste otpada koje prikupljaju poslovni subjekti (kompostiranje organskog otpada, ponovna upotreba guma, ponovna upotreba i skladištenje dizel i benzinskih proizvoda itd.) se zapravo ponovo koriste ili recikliraju direktno od strane samih preduzeća. Prema podacima Agencije za statistiku Kosova za 2016. godinu, privatne firme su obradile 53.218 tona otpada, a izvezeno je 10.674 tone otpada, za industriju reciklaže u drugim zemljama. Preduzeća prikupljaju 62.461 tona, što čini oko 15% od ukupne količine sakupljenog otpada (oko 416.379 tona otpada prikupljeno je 2017. godine); količina otpada koja se izvozi u odnosu na ukupnu količinu sakupljenog otpada je samo 2,6%.⁸

Količine otpada koji se može reciklirati Količine recikliranog otpada koje obrađuju kompanije na Kosovu

Vrsta otpada	Količina primljenog materijala (u tonama)	Količina proizvedenog materijala (u tonama)	Od kojih je obrađeno (u tonama)	Od čega se izvozi (u tonama)
Metali	41,756	33,207	40,232	4,046
Plastika	10,163	12,091	11,686	498
Papir	5,322	5,312	3,860	6,128
Ostalo	5,220	5,220	5,220	199
Ukupno	62,461	55,830	60,998	10,871

2.3 Teškoće u formalnom upravljanju otpadom i uloga neformalnih sakupljača otpada

Upravljanje otpadom je složena industrija na Kosovu, koja obuhvata niz javnih i privatnih aktera na opštinskom i nacionalnom nivou. Otpad se obično prikuplja na određnim mestima od strane regionalnih kompanija za otpad i baca se na deponiju.

Javne regionalne kompanije sakupljaju otpad iz određenih sabirnih tačaka u gradskim i ruralnim područjima, a zatim prenose pomenuti otpad na određene deponije kojima upravlja Kosovsko preduzeće za upravljanje deponijama, drugo javno preduzeće. Ilegalna deponija takođe postoji širom Kosova i predstavlja ozbiljan zdravstveni rizik za građane i životnu sredinu.

⁸ Ibid.

Privatne kompanije koje se bave sakupljanjem, upravljanjem i preradom otpada kupuju nesortirani, neprerađeni otpad i druge dragocenosti iz više izvora. Ove kompanije kupuju otpad od lanaca supermarketa, privatnih i javnih preduzeća, kao i od neformalnih sakupljača otpada. Ove kompanije su često licencirane od strane MŽSPP-a da obavljaju različite usluge sakupljanja, transporta, skladištenja, upravljanja i prerade otpada. Većina otpada koji se sakuplja i obrađuje od strane preduzeća se prodaje kao izvoz.

Konačni i najvažniji akteri za potrebe ovog izveštaja su neformalni sakupljači otpada ("NSO") koji prvenstveno pripadaju socijalno i ekonomski nižim zajednicama. Pojedinačni neformalni sakupljači otpada su osnovna veza između formalnih i neformalnih kompanija za sektor otpada.

Neformalni sakupljači otpada čine najsiromašnije osobe na Kosovu, koje žive ispod linije apsolutnog siromaštva. Ovo posebno uključuje zajednice Roma i Aškalija; međutim, ona nije ograničena samo na njih - na primer, u regionima Peći i Đakovice, mnogi siromašni Albanci su takođe uključeni u neformalno sakupljanje otpada.

3. USLOVI RADA I LJUDSKA PRAVA NEFORMALNIH SAKUPLJAČA OTPADA

3.1 Stanje neformalnih sakupljača otpada

Neformalni sakupljači otpada na Kosovu preturaju po javnim kantama za otpad, u vlasništvu i pod upravom regionalnih kompanija za otpad, na datoj opštinskoj teritoriji i biraju otpad, a zatim ga prodaju privatnim kompanijama koje se bave sakupljanjem i upravljanjem otpadom. Pored sakupljanja otpada iz javnih kontejnera za otpad, oni kreativno pronalaze nove izvore otpada u neformalnim i ilegalnim odlagalištima. Neformalni sakupljači otpada uglavnom nisu organizovani oko formalne strukture, nemaju zvanične sporazume sa privatnim kompanijama i dolaze iz najsiromašnijih i najmarginalizovanijih delova društva. Neformalni sakupljači otpada nisu licencirani od strane MŽSPP-a ili bilo kog drugog relevantnog organa, kao što je propisano Zakonom o otpadu za sva pravna lica koja se bave sakupljanjem otpada. To je rezultat mnoštva razloga, među kojima je i nedovoljno poznavanje zakonskih uslova i opšti strah da će izgubiti bilo kakve socijalne beneficije koje trenutno primaju ako budu formalizovani licenciranjem.

Oko trećina ljudi na Kosovu živi ispod granice siromaštva, i dalje na manje od jednog eura i 72 centa dnevno, prema državnim statistikama iz 2016. (na albanskom). Stoga se neki od njih oslanjaju na prikupljanje otpada. Veliki broj neformalnih sakupljača otpada čine najsiromašnije i marginalizovane zajednice na Kosovu, koje su zajednice Roma, Aškalija i Egipćana. Zbog diskriminacije nepismenosti, nezaposlenosti i ograničene socijalne sigurnosti, sakupljači otpadaka nemaju drugog izbora nego da rade ovaj posao.⁹

Uprkos činjenici da neformalno sakupljanje otpada često predstavlja jedini izvor prihoda, postoje brojni problemi koji su izloženi takvim zajednicama.

NSO (Neformalni Skupljači Otpada) na Kosovu rade u izuzetno neprijatnim i opasnim uslovima i dobijaju izuzetno lošu finansijsku nadoknadu za svoj rad. Ovo je kršenje njihovih ljudskih prava prema domaćem i međunarodnom pravu. Prema članu 22 Ustava Kosova, osam međunarodnih ugovora o ljudskim pravima se direktno primenjuju na Kosovu. Prema podacima UN, tako što će postati strane u međunarodnim ugovorima, države preuzimaju obaveze i dužnosti prema međunarodnom pravu da poštuju, štite i ispunjavaju ljudska prava.

¹⁰ <https://balkaninsight.com/2019/02/11/scavenger-hunters-kosovos-exploited-scrap-collectors/>

Obaveza poštovanja znači da se države moraju uzdržati od ometanja ili ograničavanja uživanja ljudskih prava. Obaveza zaštite zahteva od država da štite pojedince i grupe od kršenja ljudskih prava. Obaveza ispunjavanja znači da države moraju preduzeti pozitivne mere kako bi olakšale uživanje osnovnih ljudskih prava.

Obaveza da se zaštiti i posebno ispuni obaveza države Kosova da poboljša uslove neformalnih sakupljača otpada i osigura da oni uživaju svoja ljudska prava zahteva značajnu reformu postojećeg sistema upravljanja otpadom na Kosovu. Pododeljci u nastavku će ukazati na poteškoće sa kojima se suočavaju NSO u postojećem sistemu.

3.2 Pitanja zdravlja i bezbednosti na radu

NSO rade u nehigijenskim i nezdravim uslovima, prolazeći kroz đubre i industrijski otpad da bi sakupili sirovine. Da bi ostvarili prihod, oni zatim prodaju materijale koji se mogu reciklirati različitim reciklažnim centrima. Formalni sporazumi između sakupljača otpada i NSO su veoma retki. Stoga NSO ostaju u izuzetno ugroženom položaju, jer ne dobijaju uvek pravednu i razumnu cenu za sirovine koje nude. Štaviše, ostajući na organizovan, individualan način znači da su u slaboj poziciji da poboljšaju svoje uslove rada ili pokrenu druga povezana pitanja sa kompanijama koje koriste njihove usluge.

Mnogi od njih rade u teškim uslovima bez odgovarajuće zaštitne opreme i alata, i već godinama su izloženi nehigijenskim i opasnim materijalima. Ovo ih izlaže riziku od bolesti kao što su tifus, salmonela, gastroenteritis ili kolera.¹⁰

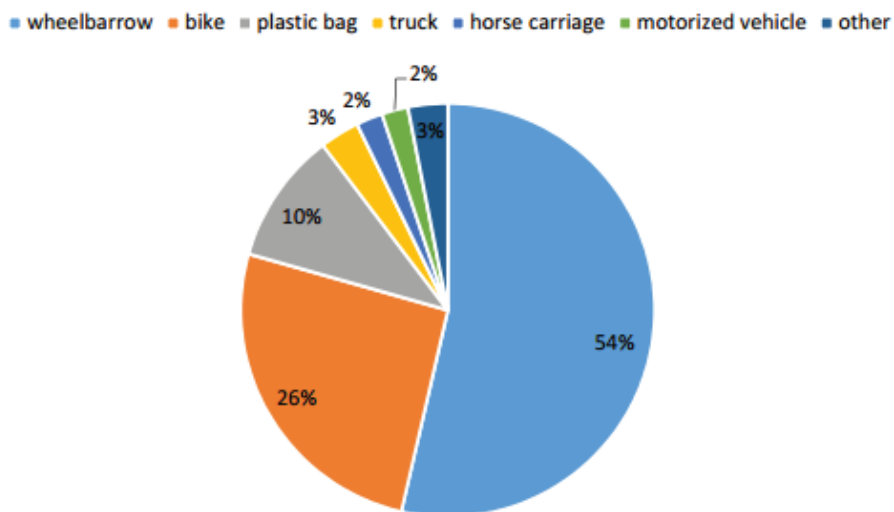
Podrazumeva se da svakom pojedincu treba pružiti mogućnost da radi u sigurnom okruženju sa odgovarajućim alatima i opremom, kako bi ostali zdravi i produktivni u svom svakodnevnom radu. Nažalost, to jednostavno nije slučaj sa osobama koje danas rade na Kosovu kao NSO. Iako oni čine apsolutno ključni deo sistema upravljanja otpadom na Kosovu, oni nemaju koristi od licenciranja, bezbednosti radnih mesta, ili na još osnovnijem nivou, opreme, alata ili bezbednosne odeće. Štaviše, NSO retko poseduju potrebna znanja o bezbednim i sanitarnim procedurama koje treba poštovati prilikom rada sa nehigijenskim i opasnim materijalima. Imajući ovo u vidu svake godine se dogodi mnogo nesreća, uključujući i smrtne slučajeve. Rad pod ovim uslovima duboko narušava prava sakupljača otpada na zdravu i bezbednu radnu sredinu.¹¹

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

3.3 Nedostatak dovoljne opreme

Možda je najhitnije pitanje s kojim se suočavaju NSO nedovoljna prevozna sredstva, što predstavlja ogromnu prepreku za njihove kapacitete za stvaranje prihoda. Troškovi samog transporta i dugotrajan proces stvarnog prevoza prikupljenog otpada iz kontejnera u skladište, a zatim u privatne kompanije za prodaju je ogroman teret za NSO. U istraživanjima koje je sproveo ECMI Kosovo u 2015. godini, velika većina ispitanih NSO navela je da nisu koristili motorizovana vozila za svoju industriju, umesto toga oslanjali su se na kolica, bicikle ili čak velike vreće koje se nose pešice.¹²

Oprema koja se koristi za sakupljanje

Neki sakupljači otpada angažuju privatni kamion za transport sakupljenog otpada iz svojih skladišta (obično svoje dvorište) u privatne kompanije za otkup. Ovo je, međutim, skupo, troše do 50% prihoda ostvarenih tokom date sedmice za neke sakupljače; to takođe dovodi do ograničavajućeg faktora na njihovu sposobnost prikupljanja otpada na dan isporuke jer moraju voditi računa o logistici (uključujući utovar kamiona). Nastali troškovi, smanjeni prihodi i povećani zastoji u kombinaciji sa nedovoljnim transportnim sredstvima ozbiljno ograničavaju kapacitet za generisanje prihoda onih NSO koji ne mogu da priušte privatni prevoz.

Kao deo naše ankete, pitali smo neformalne sakupljače otpada koje su njihove najhitnije potrebe i šta bi, naime, najviše poboljšalo njihov svakodnevni život kao neformalni sakupljači, a velika većina (više od 80%) su naveli poboljšani transport kao svoju hitnu potrebu.

¹² ECMI Istraživanje Kosovo, 2015

Neformalni sakupljači otpada posebno su naveli motokultivatore kao svoj preferirani način transporta; međutim, kao velika većina od njih koriste ili kolica ili vreće za transport, a drugi alati za transport takođe mogu biti veoma efikasni u poboljšanju njihovog svakodnevnog života tako što: a) smanjuju troškove, b) značajno smanjuju vreme i napor za transport prikupljenog otpada iz tačke A u tačku B, c) što im olakšava prikupljanje i skladištenje više otpada, i d) omogućavanje čestih putovanja do mesta sakupljanja tokom određenog dana.

3.4 Slabi prihodi

Snažna slika generisanja prihoda za SSO na Kosovu je prikazana u rezultatima istraživanja ECMI na Kosovu za 2015. godinu. Prosečni mesečni prihodi su bili veoma niski, sa velikom većinom ispitanika koji su zarađivali manje od 100 €, a značajan broj je imao zaradu ispod 50 €.

Prosečni mesečni prihodi	% NSO Ispitanika
<50€	21%
50€-100€	67%
>100€	12%

Prosečni mesečni prihodi ispitanika ¹³

Zabrinutost zbog niskih prihoda NSO se pogoršava kada se smatra da se takvi iznosi često koriste za podršku brojnim članovima porodice:

Broj članova porodice podržan prihodima od sakupljanja otpada	% NSO Ispitanika
1-3	12%
4-6	39%
7-9	33%
10+	10%

Broj članova porodice podržan prihodima od sakupljanja otpada ispitanika ¹⁴

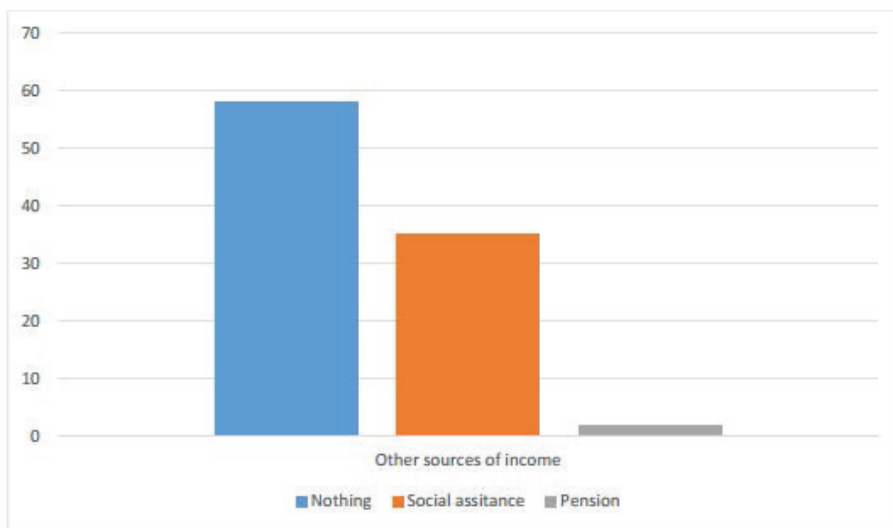
Ostale vrste prihoda ispitanika bile su oskudne: većina nije dobila ništa što bi dopunilo zaradu od sakupljanja otpada, dok su neki dobijali socijalnu pomoć od države. Kosovski državni sistem socijalne pomoći, međutim, kritikovan je kao nedovoljan u pokrivanju i nivou pruženih naknada.¹⁵

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Međunarodni monetarni fond, Odeljenje za fiskalne poslove Kosovo, Unapređenje novčanih naknada za socijalnu zaštitu, mart 2016, Strana 6

NSO oslanjaju isključivo na sakupljanje otpada kao izvor prihoda, ili samo primaju socijalnu pomoć, treba da bude izvor uzbune.

Ostali izvori prihoda ispitanika¹⁶

Čak i oni koji primaju socijalnu pomoć će se mučiti da prežive. Prosečna dnevna pomoć za pojedince iz zajednica roma, ashkali i egiptiani na socijalnoj zaštiti na Kosovu iznosi samo 59 centi;¹⁷ to znači da takvi pojedinci postoje u stanju apsolutnog siromaštva.¹⁸

U srcu niskog dohotka za NSO je nedostatak koordinacije i dovoljne organizacije neophodne za osiguranje stabilnijeg i sigurnijeg prihoda: od 88 ispitanika upitano je da li su imali dogovor sa kompanijama da donose prikupljeni otpad, samo jedan (1) navodi da je to bio slučaj.

3.5 Dečiji rad

Još jedna velika briga u neformalnoj industriji sakupljanja otpada je zapošljavanje dece. Zbog visoke prevalencije siromaštva i nedovoljnog obrazovanja, deca na Kosovu su često uključena u aktivnosti koje se mogu klasifikovati kao dečiji rad na Kosovu, u skladu sa Zakonom o radu i Konvencijom UN o pravima deteta.

¹⁶ ECMI Istraživanje Kosovo , 2015

¹⁷ Strategija za uključivanje zajednica Roma, Aškalija i Egipćana strana 22

¹⁸ <http://ask.rks-gov.net/media/3187/poverty-report-2012-2015.pdf>

Zakon o radu navodi 15 kao minimalnu starosnu dob za rad na Kosovu, od kojih je 18 minimalna starosna dob za opasan posao.¹⁹ Kosovo nije član Ujedinjenih nacija (UN) i stoga ne može biti potpisnica Konvencije UN o pravima deteta (CRC). Međutim, član 22 Ustava Kosovo navodi CRC kao jedan od 8 međunarodnih sporazuma o ljudskim pravima koji imaju direktan efekat u zemlji. Član 32 Konvencije priznaje "pravo deteta da bude zaštićeno od ekonomske eksploatacije i od obavljanja bilo kog posla koji bi mogao da bude opasan ili bi ometao školovanje deteta, ili bi bio štetan po zdravlje deteta ili fizički, mentalni, duhovni, moralni ili društveni razvoj.

Podaci takođe ukazuju na pozitivnu uzajamnost između pohađanja škole i socio-ekonomskog statusa, iz istog razloga zbog čega deca iz socijalno-ekonomski niskih porodica imaju tendenciju da napuštaju školu i finansijski podržavaju svoje porodice. Prema Izveštaju o proceni sprovođenja Strategije za implementaciju zajednica Roma i Aškalija u kosovskom društvu u 2017. godini, samo 65% dece iz ovih zajednica uključeno je u niže srednje obrazovanje, pri čemu je 20% dece ovog uzrasta potpuno isključeno iz škola.²⁰

Deca su često angažovana u okviru neformalnog rada na sakupljanju otpada, bilo samostalno ili kao podrška porodicama, što je izuzetno štetno za njihovo obrazovanje, što često dovodi do prekida školovanja.²¹ U stvari, višestruka istraživanja grupasprovedena između 2013. i 2014. godine ukazuju da je od 5.398 dece na Kosovu koja se bave dečjim radom, 2.168 od njih bilo iz zajednica Roma, Aškalija ili Egipćana.²² Za decu, neformalno sakupljanje otpada je izuzetno štetno za njihovo obrazovanje i može biti veoma opasno. Ova poslednja tačka je istaknuta na veoma ekstreman način u decembru 2014. godine kada je dete izujedao na smrt čopor pasa na deponiji otpada.²³

¹⁹ Članovi 7, 20, 23, 26–28 i 45 Zakona o radu

²⁰ Izveštaj o proceni sprovođenja Strategije za uključivanje zajednica Roma i Aškalija u kosovskom društvu, 2017; Tematski izveštaj, implementacija Strateškog plana za obrazovanje na Kosovu, 2018

²¹ <https://www.doi.gov/sites/default/files/images/ilab/child-labor/Kosovo.pdf>

²² UNICEF Praćenje stanja dece i žena: Istraživanje višestrukih pokazatelja 2013–2014' https://mics-surveys-prod.s3.amazonaws.com/MICS5/Central%20and%20Eastern%20Europe%20and%20the%20Commonwealth%20of%20Independent%20States/Kosovo%20under%20UNSC%20res.%201244/2013-2014/Final/Kosovo%20%28UNSCR%201244%29%202013-14%20MICS_English.pdf; UNICEF. Zajednice Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu: Istraživanje višestrukih pokazatelja 2013–2014. Priština; 2014. <https://mics-surveys-prod.s3.amazonaws.com/MICS5/Central%20and%20Eastern%20Europe%20and%20the%20Commonwealth%20of%20Independent%20States/Kosovo%20under%20UNSC%20res.%201244%20%28Roma%2C%20Ashkali%2C%20and%20Egyptian%20Communities%29/2013-2014/Final/Kosovo%20>

²³ <https://www.gazetaexpress.com/lajme/qente-mbysin-5-vjecarin-ne-fushe-kosove-banoret-rrefejne-per-tmerrin-foto-67335/?archive=1>

Socio-ekonomski faktori su primarni razlog za napuštanje škole, budući da žive na takvim linijama siromaštva, često pronalazeći zaposlenje da bi podržali svoju porodicu, neformalno sakupljanje otpada predstavlja najočigledniji izvor prihoda za takvu decu, uzrokujući da napuste školovanje. Ovo je naročito slučaj za učenike muškog pola. Osobe koje su napustile školu kao rezultat ovih socio-ekonomskih faktora su najčešće one u srednjem obrazovanju, posebno za osobe između 14 i 18 godina starosti. Ovo odražava njihove fizičke sposobnosti u ovom uzrastu, u kombinaciji sa percepcijom da je kontinuirano obrazovanje besmisleno za pronalaženje zaposlenja za članove njihove zajednice i pozadinu.²⁴

Iako Zakon o radu zabranjuje rad dece mlađe od petnaest (15) godina za opšte poslove i osamnaest (18) za rad sa opasnim materijalima, studija Međunarodne organizacije rada (MOR) je utvrdila da su deca mlađa od deset (10) godina angažovanau dečijem radu, često sa nesigurnim ili opasnim materijalima kao što su otpad, pesticidi, itd.²⁵Slična studija, koju je sproveo UNICEF, pokazala je da oko 87% dece koja rade takođe pohađaju školu, što je omogućeno sistemom smene, posebno u urbanim sredinama..

Međutim, od preostalih 13% koji rade, ali ne idu u školu, veliki broj se bavi neformalnim sakupljanjem otpada.²⁶

Broj članova porodice uključenih u sakupljanje otpada	% of Ukupan broj sakupljača otpada
1	33%
2	25%
3	9%
4 ili više	4%

Ministarstvo rada i socijalnog staranja (MRSS) preduzelo je korake ka smanjenju i na kraju eliminisanju zapošljavanja dece, sa posebnim fokusom na zapošljavanje dece u opasnim uslovima kao što je sakupljanje otpada.MRSS, uz podršku MOR-a, usvojila je Administrativno Uputstvo 05/2013 o sprečavanju i zabrani opasnog dečijeg rada naKosovu.Takođe je izrađen nacrt Kosovskog akcionog plana za prevenciju i eliminaciju najgorih oblika dečijeg rada, koji ima za cilj da pronade "brzo rešenje" problema zapošljavanja dece.

²⁴ Ibid.

²⁵ MOR 'Suzbijanje rada dece na Kosovu: Neka deca budu deca. 9. februar 2015. 'http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/features/WCMS_343157/lang--en/index.htm.

²⁶ UNICEF, 'Rad dece na Kosovu Studija o deci koja rade' https://www.unicef.org/kosovoprogramme/kosovo_media_pub_prot.008.04.pdf

Slične inicijative inicirala je Privredna komora Kosova, koja je apelovala na svoje članove da se usvoje kodeksi ponašanja i propisi "borba protiv dečijeg rada u njihovim lancima i zajednicama nabavke"; do sada je to učinilo oko 40 kompanija.²⁷

Uzimajući u obzir činjenicu da je dečiji rad dosta čest u sektoru neformalnog sakupljanja otpada, i uzimajući u obzir da je relativno veliki broj onih koji su intervjuisani od strane ECMI-a Kosovo i koji su uključeni u neformalno sakupljanje otpada, priznaje da im ponekad pomažu maloletni članovi porodice u ECMI Kosovo je preduzelo sve moguće mere predostrožnosti u svom dosadašnjem radu u ovom sektoru da: a) informisati i obučiti odabrane učesnike da je dečiji rad nezakonit i štetan za fizički i mentalni razvoj dece; b) da je štetno za njihovo obrazovanje i njihovu sposobnost da se pravilno fokusiraju i daju odgovarajuću pažnju svojim studijama i radovima na kursu; i c) da je opasna po njihovo zdravlje i dobrobit.

²⁷ Ujedinjene nacije, borba protiv dečijeg rada uzima maha na Kosovu, agencija UN kaže, 2015, <https://news.un.org/en/story/2015/02/490572>

4. RAD KOJI JE PREDUZELO CIVILNO DRUŠTVO ZA REŠAVANJE NEFORMALNOG SAKUPLJANJA OTPADA

Na osnovu potreba kosovskih zajednica Roma, Aškalija i Egipćana, ECMI Kosovo je sprovela projekat "Povećanje zapošljavanja zajednica Roma, Aškalija i Egipćana kroz kolektiv recikliranja", koji je finansirala Evropska unija, između 2014. i 2016. godine. Ovo je sprovedeno u partnerstvu sa "Pomoć za sve" (PZS) i Dokumentacionim centrom za Rome i Aškalije (DCRA).

ECMI Kosovo, u saradnji sa partnerima za implementaciju PZS i DCRA, sproveli su terenske posete, intervjuje licem u lice i održali informativne sastanke kako bi identifikovali, regrutovali i odabrali neformalne sakupljače otpada iz pet (5) ciljnih opština: Priština, Kosovo Polje, Obilić, Gračanica i Lipljan. Nakon toga, organizovano je 5 sesija obuke za predavanje o sigurnosti prilikom prikupljanja otpada za 60 korisnika projekta; takođe, motorna vozila za prevoz otpada dobilo je deset korisnika, dok je zaštitne uniforme i opremu dobilo 50 korisnika.

Četiri (4) centra za sakupljanje otpada su osnovana u Kosovom Polju, Lipljanu, Obiliću i Prištini. Sabirni centri su opremljeni potrebnom opremom i postali su funkcionalni tako što je obezbeđena obuka za koordinatore sabirnog centra. ECMI Kosovo je takođe organizovalo ad hoc prevoz od centara za prikupljanje otpada do velikih preduzeća za reciklažu u korist naših korisnika.

U cilju razvoja centralnih sredstava komunikacije za sve učesnike projekta i drugih zainteresovanih sakupljača otpada, ECMI Kosovo je pripremio je dokumentaciju za, i podnelo zahtev za registraciju Udruženja neformalnih sakupljača otpada "Inicijativa za kolektivno recikliranje na Kosovu" (IKRK).

Konačno, u okviru akcije, u svih pet (5) ciljnih opština sprovedena je puna kampanja za reciklažu; dostizanje otprilike 5.000 pripadnika javnosti (oko 1.000 direktno putem letaka i brošura, nekih 4.000 indirektno putem digitalnih platformi za širenje informacija, kao što su DCMI kosovski zvanični sajt, Facebook stranica i Twitter nalog).

U poslednjih nekoliko godina, naponi u ime raznih aktera su u stvari napravljeni kako bi se poboljšalo stanje roma, ashkali i egiptiani NSO. Jedan od primera je projekat Swisscontact-a "ogučnosti stvaranja prihoda za romsku zajednicu kroz sakupljanje i reciklažu otpada". Ovo je dovelo do potpisivanja sporazuma o partnerstvu u maju 2018. godine sa kompanijom za sakupljanje i preradu plastičnog otpada koja će investirati u novu mašinu za presovanje PET boca kako bi se poboljšale aktivnosti 30 Roma u Gračanici. Projekat takođe predviđa uspostavljanje razdvajanja na izvoru i uključuje opštinu Gračanica u okviru ovog procesa.

Sadašnji projekat GIZ-a "Održive komunalne usluge", trenutno sprovodi pilot projekat u 3 opštine, uključujući razdvajanje otpada na izvoru. Razvrstavanje otpada u reciklirajuće i ne-reciklirajuće. Zbog toga je mnogo lakše neformalnim sakupljačima otpada sortirati otpad koji se može reciklirati za vredne materijale. Ova akcija je praćena akcijama koje će decu naučiti o važnosti recikliranja otpada i ohrabriti ih da to rade u svojim domovima, povećavajući kosovski potencijal za recikliranje u kratkoročnom i dugoročnom periodu.

Pored direktnog angažovanja u sektoru neformalnog otpada, druge organizacije civilnog društva su uključenepomažući neformalnim sakupljačima otpada, u više drugih kapaciteta, podstičući obrazovanje i mogućnosti zapošljavanja za pojedince iz ovih zajednica. Veći nivo obrazovanja i zaposlenosti dovodi do smanjene potrebe za učešćem u neformalnom sakupljanju otpada, omogućavajući veće prihode i manje rizika vezanih za rad NSO.

5. PROBLEMI KOJI SE NASTAVLJAJU

Uprkos preduzetom radu i postignutim rezultatima civilnog društva na Kosovu, uključujući ECMI Kosovo, u industriji sakupljanja otpada i sa neformalnim sakupljačima otpada u ovoj oblasti, upravljanje otpadom i reciklaža ostaju na veoma lošem položaju na Kosovu. Štaviše, neformalni sakupljači otpada ostaju na lošem položaju, sa lošim radnim uslovima i lošim prihodima zbog čega su oni i porodice koje podržavaju na nivou egzistencije. Dok rad ECMI-a na Kosovu u ovoj oblasti, pored aktivnosti drugih organizacija civilnog društva, može da dopre do različitih korisnika, takvi korisnici će činiti mali procenat NSO koji rade na Kosovu. Veoma je teško utvrditi podatke o broju NSO na Kosovu; NSO se plaše formalizacije i nisu licencirani. Takođe, primećeno je da mnogi NSO često nisu radili kontinuirano, već su se okrenuli sakupljanju otpada kada su njihove okolnosti postale takve da je socijalna pomoć države bila nedovoljna.

Siromaštvo koje doživljavaju NSO, koji efikasno rade na podršci porodicama na nivou egzistencije, često može veoma otežati postizanje održivog napretka. Bez kontinuiranih investicija, veoma je teško da NSO rade na organizovanoj i samodovoljnoj osnovi. Njihovo svakodnevno preživljavanje znači da je štednja sredstava i vođenje biznisa gotovo nemoguća, jer se njihova ograničena sredstva često moraju trošiti samo da bi njihova porodica mogla jesti. Osim toga, nedostatak obrazovanja NSO znači da se upravljanje njihovim aktivnostima u strukturiranom formatu često pokaže teškim i nadilazi njihove mogućnosti.

6. EKONOMSKI POTENCIJAL ZA UPRAVLJANJE OTPADOM NA KOSOVU

6.1 Mere za poboljšanje recikliranja i zaštitu životne sredine

Stanje recikliranja na Kosovu ostaje u teškom stanju. Uprkos tome, reciklirani materijali su kosovski izvoz broj jedan i obezbeđuju 40 miliona evra godišnje za ekonomiju. Ovo je uprkos činjenici da sakupljanje otpada trenutno radi na nestrukturisan, neefikasan način; prema tome bi se taj izvoz mogao dalje proširiti. Pored toga, značajan novac u ovoj industriji bi se mogao efikasno iskoristiti za dobrobit neformalnih sakupljača otpada i kako bi ih podigao iz siromaštva.

Široko rasprostranjeno recikliranje je stoga neophodno na Kosovu iz ekonomskih razloga, ali, što je još važnije, da se zaštiti životna sredina Kosova i učini je bezbednijim mestom za život građana. Deponije na Kosovu su i dalje nehigijenske i štetne za građane Kosova i pored prirodnog okruženja.²⁸ Zbog toga bi trebalo sprovesti određeni broj metoda za poboljšanje kapaciteta Kosova za recikliranje. Osim toga, korišćenje otpada od biomase za proizvodnju energije može rešiti dvostruki problem neefikasnog snabdevanja Kosova energijom i neiskorišćene biomase otpada u budućnosti.²⁹ Određene vrste otpada proizvedene na Kosovu mogu se obraditi kako bi se proizvela električna energija za javnu potrošnju. Otpadna energija iz biomase je ekološki prihvatljiva i tehno-ekonomski održiva i može se smatrati da ima značajan potencijal za budućnost Kosova.³⁰ Kratkoročno, međutim, potrebno je preduzeti trenutne akcije za rešavanje kosovske krize oko recikliranja.

Prvo, praktične mere za poboljšanje recikliranja treba da se sprovedu, kako od strane Vlade Kosova, tako i od strane organizacija civilnog društva koje deluju u ovoj oblasti, da bi praktično omogućile recikliranje na širem nivou. Ovo može uključiti odvajanje otpada na izvoru. Razdvajanje otpada na izvoru omogućava da se prikupljanje otpada koji se može reciklirati lakše sakuplja od strane sakupljača. Alternativno, mogu se uspostaviti lokalni reciklažni punktovi gde bi građani mogli odneti svoj otpad. Jedan od glavnih elemenata bilo koje forme u arhitekturi za sakupljanje otpada i industriji recikliranja je uključivanje ukidanja neformalnih sakupljača otpada. Kao što je navedeno u izveštaju, uslovi pod kojima neformalni sakupljači otpada rade su ispod bilo kog standarda i trebali bi biti ukinuti reformom celog sektora od strane vlade. Međutim, ugrožena i marginalizovana grupa treba da bude uključena u reformisanu industriju sakupljanja i recikliranja otpada, kroz institucionalni mehanizam. U izveštaju će se više govoriti o ovom u sledećem odeljku.

²⁸ <https://balkaninsight.com/2018/05/25/mirash-landfill-an-environmental-catastrophe-in-kosovo-05-25-2018/>

²⁹ Intervju sa bivšim ministrom za životnu sredinu i prostorno planiranje, Dr Albena Reshitaj

³⁰ <https://www.altenergymag.com/article/2009/08/biomass-wastes/530/>

Praktične mere da se omogući reciklaža na Kosovu treba da budu praćene obrazovnim kampanjama kako bi se građani podučavali o važnosti recikliranja. Mentalitet građana u vezi sa otpadom je problematičan za reciklažu na Kosovu, i neophodna je promena u takvom mentalitetu. Inicijativne nastave koje se predaju u školama su najpozitivnija metoda za rešavanje ovog problema: deca su otvorenija za takve ideje, a to znači da će buduće generacije Kosova biti svesne potrebe za recikliranjem. Ovo takođe može imati efekat na roditelje ove dece. Takve kampanje su već preduzete u nekim opštinama na lokalnom nivou; te bi ih trebalo proširiti na sve oblasti Kosova.

6.2 Potencijalne mogućnosti za NSO na osnovu društvenih preduzeća na Kosovu

Društveno preduzeće, koje se može definisati kao "entitet sa ciljem stvaranja društvene vrednosti, a ne ličnog ili akcionarskog bogatstva", kroz stvaranje "inovativnih rešenja za rešavanje socijalnih ili ekoloških problema" moglo bi da obezbedi mehanizam i za poboljšavanje položaja NSO na Kosovu i za pomoć u rešavanju krize recikliranja i upravljanja otpadom. Društveno preduzeće je u relativno ranoj fazi na Kosovu; društvena preduzeća su se počela pojavljivati tek poslednjih godina na Kosovu i obično su to mali, neprofitni subjekti. Zakon o društvenom preduzetništvu je, međutim, usvojen 2018. godine i stoga je klasifikacija entiteta kao društvenih preduzeća sada moguća i predstavlja pravu priliku da se pomogne neformalnim sakupljačima otpada na Kosovu.

Definicija društvenih preduzeća na Kosovu u skladu sa Zakonom br. 06 / L-022 o društvenim preduzećima 05-L-1485 je sledeća: "pravno lice, bez obzira na način osnivanja koji, u svom osnivačkom aktu, sadrži ciljeve društvenog preduzeća, sprovodi ekonomske aktivnosti, čini proizvodnju dobara i pruža usluge u opštem interesu društva i integriše u radu osobe iz socijalno ugroženih grupa". Očekuje se da će administrativno uputstvo za primenu zakona biti usvojeno u maju 2019. godine.

Ugrožene grupe su definisane kao "osobe koje imaju poteškoća da se integrišu u tržište rada zbog različitosti" trebalo bi razmotriti da neformalni sakupljači otpada na Kosovu spadaju u ovu kategoriju.

Osim toga, Zakon navodi da će ova društvena preduzeća biti uspostavljena i funkcionalna u skladu sa sledećim principima:

- Slobodna inicijativa
- Ograničenje raspodele dobiti
- Angažovanje u društvenim ili drugim aktivnostima koje imaju za cilj zapošljavanje ugroženih grupa i da služe opštem javnom interesu
- Autonomno upravljanje;

- Volonterizam;
- Poštovanje pravila na tržištu;
- Nediskriminacija u upravljanju i donošenju odluka
- Učešće zaposlenih i korisnika;
- Transparentnost kontrole

Član 5 Zakona predviđa dve alternativne kategorije društvenog preduzeća: društvena preduzeća kategorije A, koja "pružaju usluge koje garantuju uključivanje marginalizovanih lica radi poboljšanja njihovog blagostanja i razvoja aktivnosti u ovim oblastima"; i društvena preduzeća kategorije B, koja zapošljavaju "najmanje 30% ljudi iz ugroženih grupa". Takođe je od suštinskog značaja prema zakonu da takvo preduzeće ne distribuiraju dobit. Prema članu 24, društveno preduzeće bi moglo da obezbedi sredstva iz budžeta Kosova i / ili drugih lokalnih ili međunarodnih izvora. Prema članu 27, društvena preduzeća su oslobođena poreza na dobit.

Društveno Preduzeće A

- Uključivanje marginalizovanih osoba
- Razvoj aktivnosti u određenim oblastima

Društveno Preduzeće B

- Zapošljavanje najmanje 30% osoba iz ugroženih grupa

Društvena Preduzeća tipa A i B

Oba tipa društvenog preduzeća mogu se koristiti kao podrška neformalnim sakupljačima otpada, pomažući im da se uključe u industriju sakupljanja i recikliranja otpada na institucionalizovan način. Društveno preduzeće može biti uspostavljeno pod kapacitetom A, koji ima za cilj da podrži pojedince iz zajednice, ali ne nužno i kroz direktno zapošljavanje. Mala lokalna preduzeća sa mašinama za presovanje bi mogla da otkupljuju otpad, po doslednoj i pravnoj ceni od sakupljača otpada, prerade ga, pre nego što ga prodaju većim kompanijama za izvoz. Društvena preduzeća kategorije B bi mogla slediti sličan poslovni model, ali bi možda ugovarali direktno sa pojedincima iz neformalnih sakupljača otpada, stoga bi zapošljavala "najmanje 30% ljudi iz ugroženih grupa". Ova posebna kategorija može biti uključena u sektor sakupljanja otpada. Opštine mogu postaviti uslov da kompanije za sakupljanje komunalnog otpada spadaju u kategoriju B društvenog preduzeća, tako da su pravi neformalni sakupljači otpada uključeni u formalnu strukturu sakupljanja otpada.

Uspostavljanje samoodrživih društvenih preduzeća za sakupljače otpada na Kosovu je idealan cilj. Međutim, smatra se da bi trebalo podsticati osnivanje društvenih preduzeća sa podrškom kapaciteta od strane spoljnih organizacija civilnog društva i vlade. Preduzeća mogu osigurati finansiranje preko nevladinih organizacija;

rukovodeće pozicije treba da preuzmu iskusni i odgovarajuće kvalifikovani pojedinci u ovom sektoru; od suštinskog je značaja sposobnost vođenja društvenog preduzeća kao održivog poslovanja. Društvena preduzeća bi stoga mogla raditi sa okvirom i operativnom podrškom nevladinih organizacija na Kosovu.

Štaviše, postoji mogućnost da lokalne opštine na Kosovu angažuju društveno preduzeće na lokalnom nivou kako bi pomogli u inicijativama za recikliranje, poboljšali efikasnost recikliranja na Kosovu i distribuirali profit za ovu industriju među svim građanima. Društvena preduzeća mogu biti uključena u prikupljanje i sortiranje otpada za opštinu; neformalni sakupljači otpada mogli bi biti deo takvog preduzeća s obzirom na njihovo iskustvo u ovom sektoru.

7. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

7.1 Zaključci

- Sistem upravljanja otpadom na Kosovu je i dalje veoma loš, funkcioniše na fragmentiran i neefikasan način bez koordinisanog sistema za reciklažu. Neformalni sakupljači otpada igraju ključnu ulogu u kosovskom sistemu upravljanja otpadom, dozvoljavajući da se vredan materijal koji bi inače ostao na deponiji proda za profit.
- Sve u svemu, položaj NSO na Kosovu je odraz velikog jaza između zakonodavnog okvira Kosova i sprovođenje zakona. Član 58 (4) kosovskog ustava obavezuje državu da "usvoji adekvatne mere koje mogu biti neophodne za unapređenje, u svim oblastima ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog života, potpunu i efektivnu jednakost među pripadnicima zajednica". Nažalost, sadašnja jednakost nekoliko zajednica na Kosovu je daleko od istine. Kao primer, učešće zajednica Roma, Aškalijski i Egipćana unutar kosovskog društva u celini je ograničeno; štaviše, njihov finansijski položaj je izuzetno nesiguran, jer se u većini slučajeva oslanjaju na socijalnu pomoć ili neformalno zapošljavanje. Ovo takođe stvara ciklus samoispunjavanja: deca iz ovih zajednica napuštaju obrazovanje kako bi podržala svoje porodice sa stvaranjem prihoda u neformalnim industrijama, uključujući NSO; onda im nedostaje dovoljno obrazovanja za ulazak u druge oblike zaposlenja i ograničeni su na neformalni rad.
- Kapacitet NSO za stvaranje prihoda je veoma nizak iz više razloga: nedostatak koordinacije; nedosledne cene koje nude kompanije koje kupuju otpad koji se može reciklirati od NSO; i loš transport i opremu koju obično imaju NSO. Štaviše, NSO rade u opasnim i neregulisanim uslovima, prolazeći kroz odlagališta sa neadekvatnom opremom i zaštitom, rukujući s opasnim materijalima kako bi ih prodali privatnim kompanijama.

7.2 Preporuke za reformu sektora za upravljanje otpadom na Kosovu

U opštim istraživanjima koja su sprovedena o potrebama zajednica neformalnih sakupljača otpada, a na osnovu intervjua sprovedenih za ovaj izveštaj, može se predložiti niz mera za poboljšanje uslova neformalnog sakupljanja otpada na Kosovu.

- Pre svega, država Kosovo mora da shvati da je potrebno preduzeti hitne mere kako bi se udaljili od sadašnjeg sistema upravljanja otpadom na Kosovu. Sadašnja situacija je duboko nepoželjna iz nekoliko razloga. Prvo, to je neefikasno u količinama recikliranog otpada, što ima izuzetno negativan uticaj na životnu

sredinu na Kosovu, zajedno sa zdravljem građana. Drugo, takva neefikasnost takođe zanemaruje da ekonomski potencijal kosovske industrije recikliranja bude ostvaren. Konačno, sadašnji sistem je izuzetno štetan za stanje ljudskih prava na Kosovu: neformalni sakupljači otpada rade u opasnim, nesigurnim okruženjima za izuzetno malu nadoknadu. Još jedan ekstremni oblik kršenja ljudskih prava koji treba da se promeni je dečiji rad, koji se zastupljen visokom stopom u okviru neformalnog prikupljanja otpada.

- Reciklirani materijali su izvoz broj jedan na Kosovu i obezbeđuju 40 miliona evra godišnje za ekonomiju. Ovo je uprkos činjenici da sakupljanje otpada trenutno radi na nestrukturiran, neefikasan način; promena u organizovanijoj strukturi, mogla bi dalje da proširi taj izvoz, što će neminovno ojačati ekonomiju Kosova. Efikasan metod za podsticanje kružne ekonomije u zajednici bio bi podrška preduzećima za reciklažu, kao i onih za specijalni otpad kao što su na primer, vozila i slično. U isto vreme, građani bi trebali biti podstaknuti na klasifikaciju otpada na izvoru, tako da bi otpad koji će biti primljen od strane kompanija mogao dodati vrednost ciklusu. Štaviše, značajan novac u okviru ove industrije mogao bi se efikasno iskoristiti za dobijanje neformalnih sakupljača otpada i njihovo uklanjanje iz siromaštva, kao i za obrazovanje dece, buduće generacije, o upravljanju otpadom i recikliranju kako bi se poboljšala efikasnost kosovskog izvoza recikliranih materijala i na taj način stvoriti krug za kontinuirano jačanje ekonomije Kosova.
- Investiranjem u reciklažnu industriju država Kosovo može stvoriti nove mogućnosti za zapošljavanje, što pruža veliku šansu da se smanji broj nezaposlenih. Pored toga, postojeći neformalni sakupljači otpada bi se trebali koristiti u reformisanoj industriji kroz pozitivnu diskriminaciju. Društvena preduzeća mogu se koristiti za podršku neformalnim sakupljačima otpada. Kao što je gore pomenuto u poglavlju 5.2 Perspektivne mogućnosti za NSO na osnovu društvenog preduzeća na Kosovu, postoje dva tipa društvenog preduzeća, nazivi tipa A i B, koji se mogu primeniti kako bi se postigao cilj održivog upravljanja otpadom i zaposlili ljudi iz ranjivih grupa na Kosovu. Tip društvenog preduzeća A ima za cilj da podrži pojedince iz zajednice, ali ne nužno i kroz direktno zapošljavanje. Mala lokalna preduzeća mogla bi da otkupljuju otpad po doslednoj i fer ceni od sakupljača otpada, da ga prerade i prodaju većim kompanijama za izvoz, dok društvena preduzeća tipa B mogu da zaposle pojedince iz grupe neformalnih sakupljača otpada direktno. Stoga je uspostavljanje samoodrživih društvenih preduzeća za sakupljače otpada na Kosovu idealan cilj za ostvarivanje, ali ova društvena preduzeća treba da budu osnažena od spoljnih organizacija civilnog društva i vlade uz podršku kapaciteta. Rad na postizanju ovog cilja znači smanjenje stope nezaposlenosti, stvaranje radnih mesta i pomoć najugroženijim grupama iz siromaštva, poboljšanje upravljanja otpadom na Kosovu i time jačanje njene ekonomije.

- Još jedno veliko pitanje sa kojim se Kosovo suočava je zaštita životne sredine, koja ide ruku pod ruku sa zdravljem svojih građana. Reciklaža je neophodna da bi se rešila ova pitanja i učinilo Kosovo bezbednijim mestom u kome građani mogu da žive. Jedna od uobičajenih metoda jeftinog uklanjanja otpada širom sveta, a takođe i na Kosovu, jeste deponovanje; tehniku koja je dugoročno praćena teškim posledicama na ekosistem i zdravlje ljudi. One dovode do stvaranja bolesti i virusa, kontaminacije zemljišta, vode i vazduha i gubitka biodiverziteta. Ako se ne preduzmu hitne mere, negativni uticaji će se ojačati i treba će godine da se prevaziđu troškove i stabilizuju situaciju. Stoga bi trebalo sprovesti određeni broj metoda za poboljšanje kapaciteta Kosova za recikliranje. Dva glavna načina za rešavanje ovog pitanja su izgradnja novih odlagališta, što bi doprinelo održivosti okoline. Međutim, oni moraju biti u skladu sa standardima EU, što znači da bi trebalo da imaju adekvatne sisteme i ekološke dozvole. Oni bi takođe trebali biti planirani unapred od strane urbanista, kako ne bi uticali na bilo koju zajednicu zbog nuspojava odlaganja. Uopšteno, pravni okvir Kosova o upravljanju otpadom je u skladu sa standardima EU, ali se stvarna implementacija susreće sa raznim problemima, koje takođe treba rešiti. Drugo rešenje može biti korišćenje otpada od biomase za proizvodnju energije, koji bi rešio dva problema odjednom, sa jedne strane neefikasno snabdevanje energijom, biće znatno poboljšano i sa druge strane će neiskorišćeni otpad iz biomase biti od koristi. Određene vrste otpada proizvedene na Kosovu mogu se obraditi kako bi se proizvela električna energija za javnu potrošnju. Koncept otpada na energiju biomase je ekološki prihvatljiv i tehno-ekonomski održiv i može se smatrati da ima značajan potencijal za budućnost Kosova.
- Verovatno jedna od najznačajnijih preporuka, koja je neizbežno povezana sa svim aspektima koji su prethodno pomenuti, je odvajanje otpada na izvoru. Trenutno postoji GIZ projekat koji uključuje odvajanje otpada na izvoru. Sortiranje otpada u reciklirati i ne reciklirati je od fundamentalnog značaja, tako što olakšavaneformalnim sakupljačima otpada da sortiraju otpad koji se može reciklirati za vredne materijale, poboljšavajući efikasnost recikliranja. Ovo mora biti uključeno u obrazovne kampanje za podučavanje građana, a što je najvažnije, dece o važnosti recikliranja. Postoji potreba za promenom u mentalitetu kosovskog naroda da recikliraju i odvoje otpad, optimalno recikliranje i odvajanje treba početi u domovima. Nastavne inicijative i dodatni nastavni planovi i programi su najpozitivniji način kako su deca otvorena za nove ideje i kao temelj budućnosti Kosova. To može imati i efekat i na roditelje ove dece. Pored toga, podizanje svesti o zaštiti životne sredine sprečava visoke stope nastajanja otpada. Takve kampanje su već preduzete u nekim opštinama na lokalnom nivou, ali bi ih trebalo proširiti na sve oblasti Kosova, kako bi se dugoročno povećao potencijal reciklaže Kosova.

Da bi se sprovele neophodne reforme kosovskog sistema upravljanja otpadom, potrebna je aktivna finansijska i strateška podrška od relevantnih zainteresovanih strana. Shodno tome, kosovska vlada treba da posveti resurse reformama, ali će im biti potrebna značajna podrška od strane nacionalnog i međunarodnog civilnog društva prisutnog na Kosovu da to uradi efikasno. Iako će gore navedene reforme zahtevati ulaganja, troškovi za postizanje ovih ciljeva su minimalni, uzimajući u obzir ekonomske, zdravstvene i socijalne prednosti koje će se ostvariti kada se te preporuke implementiraju i prošire na sva područja Kosova.

8. REFERENCE

Izveštaji

Izveštaj o evaluaciji sprovođenja Strategije za inkluziju zajednica Roma i Aškalija u kosovsko društvu, 2017

Vlada Kosovo, Strategija Kosova za inkluziju zajednica Roma, Aškalija i Egipćana 2017-2021, 2017

ILO "Suzbijanje rada dece na Kosovu: Neka deca budu deca. 9. februar 2015" http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/features/WCMS_343157/lang-en/index.htm.

Međunarodni monetarni fond, Odeljenje za fiskalne poslove Kosovo, Povećanje novčanih naknada za socijalnu zaštitu, mart 2016

Kosovska agencija za zaštitu životne sredine, Opštinsko upravljanje otpadom na Kosovu, Izveštaj o stanju, 2018, https://vvv.ammk-rks.net/repository/docs/Municipal_Vaste_Managment_in_Kosovo_Status_Report_2018.pdf

Kosovska agencija za zaštitu životne sredine, Opštinsko upravljanje otpadom na Kosovu, Izveštaj o stanju, 2018, https://vvv.ammk-rks.net/repository/docs/Municipal_Vaste_Managment_in_Kosovo_Status_Report_2018.pdf

Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Strategija Kosovo o upravljanju otpadom 2013-2022,

https://mmph.rksgov.net/repository/docs/Strategy_for_Republic_Kosova_for_WM_2013-2022_eng_945753.pdf

Tematski izveštaj, Implementacija Kosovskog strateškog plana za obrazovanje, 2018

UNICEF "Praćenje stanja dece i žena: Istraživanje višestrukih pokazatelja 2013-2014" https://mics-surveys-prod.s3.amazonaws.com/MICS5/Central%20and%20Eastern%20Europe%20and%20the%20Commonwealth%20of%20Independent%20States/Kosovo%20under%20UNSC%20res.%201244/2013-2014/Final/Kosovo%20%28UNSCR%201244%29%202013-14%20MICS_English.pdf

UNICEF, „Dječiji rad na Kosovu, Studija o radnoj deci" https://www.unicef.org/kosovoprogramme/kosovo_media_pub_prot.008.04.pdf

UNICEF. Zajednice Roma, Aškalija i Egipćana na Kosovu: Istraživanje višestrukih pokazatelja 2013-2014, 2014. <https://mics-surveys-prod.s3.amazonaws.com/MICS5/Central%20and%20Eastern%20Europe%20and%20the%20Commonwealth%20of%20Independent%20States/Kosovo%20under%20UNSC%20res.%201244%20%28Roma%2C%20Ashkali%2C%20and%20Egyptian%20>

Communities%29/2013-2014/Final/Kosovo%20

Ujedinjene nacije, borba protiv dečijeg rada uzima maha na Kosovu, agencija UN kaže, 2015, <https://news.un.org/en/story/2015/02/490572>

Web stranice

<http://ask.rks-gov.net/media/3187/poverty-report-2012-2015.pdf>

http://www.ks.undp.org/content/dam/kosovo/docs/factsheets/Factsheet_KOSOVO_V05_print.pdf

<https://balkaninsight.com/2018/05/25/mirash-landfill-an-environmental-catastrophe-in-kosovo-05-25-2018/>

<https://balkaninsight.com/2018/05/25/mirash-landfill-an-environmental-catastrophe-in-kosovo-05-25-2018/>

<https://balkaninsight.com/2019/02/11/scavenger-hunters-kosovos-exploited-scrap-collectors/>

https://indep.info/wp-content/uploads/2018/07/WM_ENG.pdf

<https://www.altenergymag.com/article/2009/08/biomass-wastes/530/>

<https://www.dol.gov/sites/default/files/images/ilab/child-labor/Kosovo.pdf>

<https://www.gazetaexpress.com/lajme/qente-mbysin-5-vjecarin-ne-fushe-kosove-banoret-rrefejne-per-tmerrin-foto-67335/?archive=1>

Zakonodavstvo

Zakon o samoupravi, br. 03/L-040

Zakon o otpadu Br.04/L-060

4 European
Union
Kosovo

 ERAC
EQUAL RIGHTS FOR ALL COALITION

